

**Tasavvufun Erken Evresindeki Boşlukları Bir Sûfî Portresinden
Okumak: Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) Örneği**

Reading the Gaps in the Early Periods of Taşavvuf from the Portrait of a
Şûfî: The Case of Abû Sulaymân al-Dârânî (d. 215/830)

Arş. Gör. Feyza Ketenci

İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Tasavvuf Anabilim Dalı,
feyza.ketenci@istanbul.edu.tr

Istanbul University
Faculty of Theology
Department of Sufism
<https://orcid.org/0000-0003-0880-2131>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Types	Araştırma Research Article
Geliş Tarihi Received	12 Kasım November 2023
Kabul Tarihi Accepted	01 Haziran June 2024
Yayın Tarihi Published	30 Haziran June 2024
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
Sayı Issue	53
Sayfa Pages	59-91

Atıf | Cite as

Feyza Ketenci, "Tasavvufun Erken Evresindeki Boşlukları Bir Sûfî Portresinden Okumak: Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) Örneği". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 53 (Haziran 2024), 59-91.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir
This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı | Published by

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
İstanbul Sabahattin Zaim University

Telif Hakkı | Copyright

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Feyza Ketenci).

Öz

Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), tasavvufun yaygınlaşmaya başladığı dönemde yaşamış ve bu yaygınlaşmada aktif rol üstlenmiş bir isimdir. O, 3/9. asırda sûfiler, fakihler ve kelamcılar arasında şiddetlenen krize şehirden sürülerek şahit olmuştur. Öte yandan başta açlık ve korku hakkındaki görüşleri ile bu krizin bir uzlaşmaya dönüşmesinde de kilit rol oynamıştır. Dolayısıyla Dârânî, tasavvufun teşekkülündeki kırılmalarda ve bu kırılmalara verilen cevapların tahlilinde başvurulabilecek ilk isimlerden birisidir. Onun söylemlerinden tasavvufun erken dönemini takip etmenin yanı sıra İslâm dünyasında gelişim göstermiş entelektüel zümrelere sûfilerin nasıl bir tepki verdiğini de görmek mümkündür.

Bu makalede öncelikle sûfi tabakâtındaki Dârânî portrelerinin bir analizi yapılmakta, sonrasında tasavvufun tarihsel bağlamında hayatı ve fikriyatı incelenmektedir. Bununla birlikte sûfi tabakâtının Dârânî'yi ele alma yöntemlerine dikkat çekilmektedir. Böyle bir değerlendirme, bu eserlerde çizilen Dârânî portrelerinin nasıl birbirinden ayrıştığını da aydınlatmaktadır ki bu bulgu, çalışmanın ilk iddiasını teşkil eder. Kalan bölümde ise Dârânî'nin izleri sadece tasavvuf tabakâtından değil, öteki disiplinlere ait kaynaklardan da takip edilmektedir. Nihai olarak çalışma, ilgili verilere dayalı olarak tasavvufun teşekkül hafızasındaki kırılmaları serimlemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zühd, Açlık, Korku, Ebû Süleymân ed-Dârânî.

Reading the Gaps in the Early Periods of Taşavvuf from the Portrait of a Şufî: The Case of Abū Sulaymān al-Dārānī (d. 215/830)

Abstract

Abū Sulaymān al-Dārānī (d. 215/830) is a şufî who lived in the period when taşavvuf started to become widespread and took an active role in this issue. He was exiled from his city and bore witness to the escalating conflict between şufîs and the proponents of fuqahā-mutakallimūn during the 3rd century AH. On the other hand, he played a key role in turning this crisis into a compromise, especially with his views on hunger and fear. Therefore, Dārānī is one of the first names to be referred to in the breakdown in the formation of taşavvuf and in the analysis of the answers given to these breaks. In addition to following the early period of taşavvuf from his discourses, it is possible to see how the şufîs reacted to groups that developed in the Islamic world.

This article primarily undertakes an analysis of Dārānī's depictions within şufî tabaqāt, subsequently analysing him within the historical context of taşavvuf. Additionally, the study highlights the varied approaches towards Dārānī within these works. Such an evaluation also illuminates how the portraits of Dārānī drawn in the şufî tabaqāt differ from one another. This finding constituted the first assertion of this study. The other part of the study, the traces of Dārānī are traced not only in şufî tabaqāt, but also in other disciplinary sources. Ultimately, the study endeavors to exposit in the fractures within the formative memory of taşavvuf based on the relevant data.

Keywords: Taşavvuf, Asceticism, Hunger, Fear, Abū Sulaymān al-Dārānī.

قراءة فجوات في المرحلة الأولى من التصوف من رسم الصوفي: نموذج أبي سليمان الداراني (ت) (830 / 215)

الملخص

أبو سليمان الداراني (ت 215هـ/830م) هو اسم عاش في الفترة التي أخذ فيها التصوف بالانتشار وكان له دور فعال في هذا الانتشار. هو شهد الأزمة التي اشتدت بين الصوفية والفقهاء خلال القرن الثالث (التاسع الميلادي) بعقوبة النبي. ومن ناحية أخرى، فقد كان له دور أساسي في تحويل هذه الأزمة إلى صلح بأرائه في الجوع والخوف. ولذلك فإن الداراني هو أحد الأسماء الأولى التي يمكن الرجوع إليها في تحليل التمزقات في تشكيل الصوفية والأجوبة المقدمة هذه التمزقات. بالإضافة إلى متابعة الفترة المبكرة من الصوفية من خلال كلامه، فمن الممكن أن نتابع كيف كان رد فعل الصوفية تجاه الجماعات الفكرية التي تطورت في العالم الإسلامي. في هذا المقال، يتم أولاً تحليل صور الداراني في الطبقات الصوفية، ومن ثم يتم فحص حياته وأفكاره في السياق التاريخي للصوفية. بالإضافة إلى ذلك، يتم لفت الانتباه إلى أساليب هذه الأعمال في التعامل مع الداراني. يسلط مثل هذا التحليل الضوء أيضاً على مدى اختلاف صور الداراني المرسومة في الطبقات الصوفية عن بعضها البعض، وتشكل هذه النتيجة الادعاء الأول للدراسة. وفي القسم المتبقي، يتم تتبع آثار الداراني ليس فقط من الصوفية، ولكن أيضاً من مصادر تنتمي إلى علوم أخرى. وفي نهاية المطاف، تحدد الدراسة إلى الكشف عن الانقطاعات في الذاكرة التكوينية للصوفية بناءً على المعطيات ذات الصلة.

الكلمات المفتاحية: التصوف، الزهد، الجوع، الخوف، أبو سليمان الداراني.

Giriş

Tasavvuf, teorisi ile pratiği son derece iç içe geçmiş bir disiplindir. Sûfilerin yaşamlarına dair hemen her şey, başka hiçbir din biliminde rastlanmayacak kadar tasavvufta doktrinin bir parçası olmuştur. Bundan dolayı sûfilerin giyim-kuşamlarından günlük hayatlarındaki tutum ve davranışlarına kadar biçim kapsamındaki her şey tarihsel bilgi olmaktan öte “doktrin” niteliği taşımaktadır ve bunun neticesi olarak da sûfi tabakâtı, tasavvufta öğretinin takip edilebileceği en temel başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

Sûfi tabakâtı, doktrininin bir parçası olmasının yanı sıra tasavvufun tarihsel sürecinde oluşmuş belleğinin de kayıtlarını taşımaktadır. Dolayısıyla bir sûfinin hal tercümesi ve görüşleri izlenerek tasavvufun söz konusu dönemdeki durumu tarihsel ayrıntılarıyla birlikte takip edilebilir. Bu bağlamda bir ismin izini sürmek, bize tasavvuf tarihindeki boşlukları doldurma imkânı verebilir. Öyle ki Dârânî gibi tasavvufun teşekkülündeki dâhilî ve hâricî kırılmaların izlerini ele veren sûfileri takip etmek bu seyri anlamada bilhassa önem sağlayabilir. Sûfi tabakâtına dair hemen her kaynakta Dârânî'nin ismi yer almakla birlikte başta hadis olmak üzere diğer din bilimlerine ait tabakât türü eserlerde de onun izlerine rastlamak mümkündür. Ayrıca fıkıh imamları ile görüştüğüne dair hakkındaki rivayetler, fıkıh eğitimi almış olması veya fıkıh meclislerinde de bulunduğu dair ihtimalleri göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir.¹ Bu durum, tahminlerimizin ötesinde Dârânî'nin çok yönlü bir sûfi olduğunu, dolayısıyla hakkındaki verileri farklı saik ve amaçlarla yazılmış tarihsel bilgilerden de teyit edebileceğimizi göstermektedir.

İlk sûfilerin ifadeleri genellikle aktarım düzeyinde metinlerde yer aldığından parçalı bir yapı teşkil etmiştir. Bundan dolayı Dârânî'nin ifadelerinden hareketle parçaların birbirleriyle çelişmediği genel bir perspektif sunmak zordur.² Başka bir ifadeyle, eldeki fragmanlar dikkate alındığında Dârânî'nin kimi zaman bir söylemine bütünüyle zıt başka bir ifadesi veya eylemiyle karşılaşmak mümkündür. Bu durum birden fazla sözünü yan yana koyarak genel görüşüne dair tutarlı ve sistematik yorum yapmayı güçleştirmiştir. Öyle görünüyor ki bu problemin başka

¹ Mehmet Uyar, *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfi Çevreler* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 113.

² Richard Gramlich, “Abû Suleymân ad-Dârânî”, *Oriens* 33 (1992), 25.

bir sebebi, ilk sûfilerin genellikle ana akımı temsil eden Sünnî yaklaşıma sahip kaynaklardan ya da en azından bu düşünce ekseninde yazılmış metinlerden takip ediliyor olmasıdır. Bu metinlerin en erken tarihte yazılmış olanı dahi Dârânî'den yaklaşık iki asır sonra kaleme alınmış olması bakımından geç sayılabilir. Fakat elimize genellikle bu kaynakların ulaşmış olması, sûfileri onlar üzerinden okumayı zorunlu kılmaktadır. O nedenle öncelikle söz konusu kaynaklarda Dârânî'nin izleri sürülebilir. Böyle yaparken bu kaynakların müelliflerinin Dârânî'yi ele alış yöntemleri izlenerek tabakât yazarlıklarında birbirlerinden ayrılıp ayrılmadıkları ve ayrılıyorlarsa bu ayrışmanın hangi açılardan olduğu görülebilir. Böylece başta 5/11. asır yazarlarından Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Alî b. Osmân el-Hücvîrî (ö. 465/1072) olmak üzere Sünnî düşünce ekseninde eserlerini kaleme almış yazarların, Dârânî'nin ifadelerini nasıl ele aldığı ve hangi çerçevede yorumladığı yahut hangi yönünü vurgulamaya veya göz ardı etmeye çalıştığı gibi hususlar açığa çıkarılabilir. Çalışmanın ilk bölümünü teşkil eden bu kısımda, kronolojik olarak ele alınan söz konusu müelliflerin üslûplarına bakılarak sûfi tabakâtında çizilen Dârânî portrelerinin nasıl birbirinden ayrıştığı ve bu ayrışmayı sağlayan kırılma noktalarının neler olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Farsça yazılmış bir sûfi tabakâtı ile Arapça yazılmış bir tabakâta tasvir edilen portrelerin birbirleriyle bütünüyle örtüşüp örtüşmeme meselesi netleşmiştir. Çalışmanın ilk iddialarının yer aldığı bu kısımdaki literatürü Dârânî'nin vefatından yaklaşık dört asır sonraya denk düşen dönemde yazılmış sûfi tabakâtı ile sınırladık. Daha sonra yazılmış benzer türdeki eserlerin genellikle onları tekrar ediyor olması, Ferîdüddîn Attâr'dan (ö. 618/1221) sonra yazılmış tabakât literatürünü ikinci bölümün referanslarına taşımaya sebebiyet vermiştir. Nitekim söz konusu kaynaklarda dağınık biçimde ele alınan Dârânî'ye ait rivayetlerin hemen tamamının Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ's*ında yer aldığı tespiti, bu gerekçeyi destekler niteliktedir. Nihayetinde birinci bölümdeki söz konusu kaynaklar dikkate alınarak Dârânî'nin öncelikle erken dönem tasavvuf literatüründe nerede durduğu konusu açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci kısmında yalnızca sûfi tabakâtına değil, hadis râvilerini tanıtan ve onların güvenilirlik derecelerini tespit etmeye çalışan ricâl kitapları başta olmak üzere öteki disiplinlerde yazılmış kaynaklara da başvuruldu. Yanı sıra Dârânî hakkında şimdiye kadar

yapılmış yerli ve yabancı modern çalışmalar da araştırmaya dahil edildi. Bu eserlerdeki Dârânî izlerinin ardından gidilerek kimliği ve görüşlerine dair gerçekçi bir portre sunulmaya çalışıldı. Öte yandan bu araştırmayla birlikte hakkındaki müstakil çalışmaların çağdaş tasavvuf tarihi araştırmalarında ne kadar az yer tuttuğu anlaşıldı. Buna göre Muhammed Hüsameddin el-Hatîb ed-Dârânî'nin *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*'sında Dârânî'ye inhisar ettiği yaklaşık yüz sayfalık bölüm³ dışında tutulursa, Richard Gramlich'in (ö. 2006) onu ele aldığı yaklaşık altmış sayfalık makalesi⁴ ve ansiklopedi maddeleri⁵ dikkate alındığında şimdiye kadar ona dair fazlaca çalışma yapılmadığı söylenebilir. Ayrıca bahsi geçen eserlerden ilk ikisi, nispeten geniş gibi gözükse de ondan ve ailesinden yapılmış rivayetler, bunların ilkinde biyografik başlıklar altında; ikincisinde de korku, umut, utanç, itaat, sabır, üzüntü ve sevinç gibi bazı konu başlıkları etrafında toplanmış, dolayısıyla söz konusu eserlerde Dârânî'den genellikle aktarım düzeyinde bahsedilmiştir. Bununla birlikte erken dönem tabakâtında çizilen portreler ile oryantalist ve selefi araştırmacıların ileri sürdüğü iddialar arasında birtakım boşluklar ve çelişkiler olduğu fark edildi ve ilgili başlıkta bu iddiaların problemleri tartışıldı. Böylece bu çalışmayla birlikte bir sūfînin söylem ve eylemleri üzerinden tasavvufun teşekkülüne ait belleğin okunma imkânı ortaya konulmaya çalışıldı.

1. Tasavvuf Tabakâtındaki Dârânî Portreleri

1.1. Tabakātu's-sūfîyye

Tabakātu's-sūfîyye'nin müellifi Sülemî ilk tabakada ele aldığı Dârânî'ye; Ebû Yezîd el-Bistâmî (ö. 234/848) ve Ma'rûf-i Kerhî'nin (ö. 200/815-16) arasında olmak üzere dokuzuncu sırada yer vermiştir. Ayrıca Sülemî'nin başka eserlerinde de ondan aktarımlarda bulunduğu görülmektedir. Söz gelimi *Mihanu's-sūfîyye*'sinde, hakkındaki suçlamalara

³ Muhammed Hüsameddin el-Hatîb ed-Dârânî, *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010), 2/93-196.

⁴ Gramlich, "Abû Suleymân ad-Dârânî", 22-85.

⁵ Mustafa Kara, "Dârânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/485; Josef van Ess, "al-Dârânî, Abû Sulaymân", *Encyclopaedia of Islam* (Three), ed. Kate Fleet vd. (Leiden: E.J. Brill, 2013), 2013-2/91-92; Hacı Bayram Başer, "Ebû Süleymân ed-Dârânî", *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*, haz. İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem; Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022), 2/536-537.

yer ayırmıştır.⁶ Kadın sûfilere ele aldığı *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyat'*ında, aynı başlık altında iki kız kardeşine yer vererek ailesi hakkında bilgi aktarmıştır.⁷

Sülemî *Tabakātu's-sûfiyye'*de, sûfilere hayatları hakkında az bilgi vermesiyle dikkat çekmektedir. Buna karşın sûfilere rivayet edilen sözlere ise panoramik bir bakış açısı sunmaktadır. Bu sebeple genel olarak eserinde sûfi söylemlerin, biyografik bilgilerin önüne geçtiğinden bahsedilebilir. Bu tutumunu, Dârânî'ye ayırdığı kısımda da sürdürmüştü; künyesi, kabilesi, doğduğu yer, vefat tarihi gibi hayatına dair temel bilgileri vermekle yetinmiştir.⁸

1.2. Hilyetü'l-evliyâ

*Hilyetü'l-evliyâ'*nın müellifi Ebû Nuaym dört halifeden başlamak üzere sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînün âbid ve zâhidlerine ve en sonunda da 4/10. asra kadar Müslüman toplumda dindarlığıyla öne çıkmış isimlere yer ayırmıştır. Bu tasnifinde 2/8. asır ve sonrasındaki sûfiler arasında *âbid* ve *zâhid* şeklindeki bir ayrıma gittiği görülmektedir. Söz gelimi İbrâhîm b. Edhem (ö. 161/778), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Şakîk-i Belhî (ö. 194/810), Ma'rûf-i Kerhî ilk grupta zikrettiği isimlerden bazılarıdır. Onları ele almasındaki tutumunu, Dârânî ve sonrasındaki isimlerde sürdürmemesiyle dikkat çeker. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda öyle anlaşılıyor ki Ebû Nuaym ilk sûfiler arasında belli bir ayırım gözetmektedir. Hatta onun bu ayırımını, Dârânî'yi ele almadan hemen önceki şu ifadesi ile daha da belirginleştirdiğinden söz edilebilir:

Zühd ve ibadet konusunda ilimlerinin çokluğuyla meşhur olmaları sebebiyle yeryüzünün direkleri olan âlimlerden zikrettiklerimizle yetindik. İbadet ve zühd yönüyle onların yolundan giden fakih ve râvileri de zikretseydik kitap uzayacaktı. [Şimdiyse] Başkalarının

⁶ Sülemî, *Mihanu's-sûfiyye'*sinde mihneye maruz kalan sûfilere bahsetmektedir. Burada Dârânî'ye de yer vermiş, melekleri görüp onlarla konuştuğunu iddia etmesi sebebiyle Dimeşk'ten ihraç edildiğini kaydetmiştir. Himmet Konur, "Sülemî'nin Mihanu's-sûfiyyesi: İnceleme ve Tercüme", *Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, 8 (2020), 55.

⁷ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Kendini İbadete Adayan Sûfi Kadınlar*, çev. Ali Akay (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 98.

⁸ Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakātu's-sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2018), 40.

nimetlenemediği saat ve vakitlerdeki paylarını ganimet bilen ve zühdleriyle meşhur olan kimseleri zikretmeye geri döndük.⁹

Ebû Nuaym eserinde Muhammed b. Eslem et-Tûsî (ö. 242/856) ve Ahmed b. Âsim el-Antâkî (ö. 239/853) arasında ele aldığı Dârânî'ye nispet edilen yüz seksen dokuz kadar ifadeyi senedleriyle birlikte aktarmış ve bitirirken Dârânî'nin rivayetinde garib kaldığı bir hadisi kaydetmiştir.¹⁰

1.3. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye

er-Risâletü'l-Kuşeyriyye'nin müellifi Kuşeyrî, eserinin ricâl kısmında Dârânî'ye on ikinci sırada yer vermiş, onu Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) ve Hâtim el-Esam'ın (ö. 237/851) arasında ele almıştır. İlk olarak Dârânî'nin künyesinin tamamını kaydettikten sonra doğum yeri ve vefat tarihi gibi biyografik bazı temel bilgilerden bahsederek eserinde yöntem bakımından Sülemî ile mutabakat sağlamıştır. Hâl tercümesi kısmında Dârânî'nin on sözünü aktarmıştır. Bunların dördü Sülemî'nin tabakâtında, dördü Ebû Nuaym'ın eserinde geçmekle birlikte kalan ikisi üzerinde her üç yazarın mealen ittifak ettiği görülmektedir.¹¹

1.4. Keşfü'l-mahcûb

Tabakât türünde olmasa da sûfilere müstakil bir bölüm ayırmasıyla Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si ile benzerlik taşıyan tedvin dönemi tasavvuf telifâtından biri de Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'udur. Hücvîrî'nin bu eserini yazarken başlıca istifade ettiği kaynaklar arasında Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si ve aynı zamanda Kuşeyrî'nin de kaynağı sayılan Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'si bulunmaktadır. Öyle ki onun Ahmed b. Ebû'l-Havârî (ö. 246/860) vasıtasıyla Dârânî'den naklettiği üç sözünden ikisi de daha önce Sülemî'nin eserinde geçmişti.¹²

Hücvîrî Dârânî'ye, Serî es-Sakati (ö. 251/865)'den sonra Ma'rûf-i Kerhî'den önce olmak üzere elli ikinci sırada yer vermiş ve Kuşeyrî ile

⁹ Ebû Nuaym el-İsbehâni, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, thk. Komisyon (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1436/2015), 7/293; Karş. için bk. Ebû Nuaym el-İsfahâni, *Hilyetu'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1416/1996), 9/254.

¹⁰ İsbahâni, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/294-350.

¹¹ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfâvi (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1441/2020), 133-135.

¹² Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 88.

benzer biçimde künyesini, dede ismine yer vererek kaydetmiştir. Ancak doğum yeri, vefat tarihi ve kabilesi gibi hakkındaki demografik bilgilerden bahsetmemiştir. Bunun yerine Dârânî'yi “vaktinin şeyhi, hak yol için tecrit ehli, sûfiler taifesinin azîzi, gönüllerin misk kokan çiçeği” gibi birtakım sıfatlarla tavsif etmesiyle göze çarpmaktadır.¹³

1.5. Tabakātu's-sûfîyye

Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed el-Herevî'nin (ö. 481/1089) *Tabakātu's-sûfîyye*'si, Hücürî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'u müstakil bir tabakatı olmaması hasebiyle dışarıda tutulursa, Farsça yazılmış ilk sûfi tabakâtı olma özelliğine sahiptir. Eser esasında aynı isimle yazılmış Sülemî'nin *Tabakātu's-sûfîyye*'sinin Farsça tercümesidir. Fakat eserin mütercimlerinden Abdurrahmân-ı Câmî (ö. 898/1492) *Nefehâtü'l-üns*'ün mukaddimesinde *Tabakātu's-sûfîyye*'nin yalnızca tercüme olmadığına, bazı eklemelerle Sülemî'nin eserinin genişletilmiş bir versiyonu olduğuna dikkat çekmektedir. Bununla birlikte eserde, Câmî'nin ifadesiyle “bizzat [Herevî'nin] kendisinin bazı zevklerinden ve vecdlerinden yaptığı ilaveler” bulunması, özgün niteliğe sahip müstakil bir eser olduğu hususunu kuvvetlendirmektedir.¹⁴

Herevî eserinde Dârânî'yi İbrahim b. Ethem'den önce, Ma'rûf-i Kerhî'den sonra ele almış ve künyesini “Abdurrahman b. Ahmed b. Atiyye el-Ansî” olarak kaydederek kabilesi konusunda Sülemî ile birlik sağlayan ilk isim olmuştur.¹⁵ Ayrıca iki ifadeyi çok benzerlik taşıması sebebiyle bir olarak değerlendirirsek Dârânî'den toplamda sekiz söz nakletmiştir.¹⁶

1.5. Tezkiretü'l-evliyâ

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Sülemî, Ebû Nuaym ve Kuşeyrî'nin biyografi yazıcılığında genel olarak aktarıcı bir üslûp hâkimdir. *Tezkiretü'l-evliyâ*'nın müellifi Attâr'ın üslûbu ise aktarıcı bir karaktere sahip olmakla beraber kendisine estetik kaygının eşlik ettiği

¹³ Ebû'l-Hasen Ali b. Osmân el-Hücürî, *Hakikat Bilgisi: Keşfü'l-Mahcûb*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 178.

¹⁴ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*, çev. Lâmiî Çelebi (İstanbul: Marifet Yayınları, 1400/1980), 3-4.

¹⁵ Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, *Tabakātu's-sufiyye*. tsh. Muhammed Sürûr Mevlâyî (Tahran: İntişârât-ı Tus, 1362/1973), 44.

¹⁶ Herevî, *Tabakātu's-sufiyye*, 43-45.

özgün bir tarzla öne çıkmaktadır.¹⁷ Hatta ilk kez Hücvîrî'nin üslûbunda kendini gösteren bu tutumun, Attâr ile birlikte zirveye ulaştığından bahsedilebilir. Dolayısıyla bu konudaki değişimin dönüm noktasına, tasavvuf eserlerinin Farsça yazılmaya başlanması gösterilebilir. Öyle görünüyor ki söz konusu eserlerin, Fars dilinde yazılması ile birlikte evveleminde tabakât yazıcılığında aşına olunan yalın dilin yerini, dil sanatlarının ağır bastığı ve yoğun tasvirlerin yapıldığı bir anlatım biçimi almıştır.¹⁸ Bu değişim, Dârânî'yi ele alma üslûbu ve yöntemi bakımından kendisine kadar ele aldığımız yazarların Attâr'dan ayrılmasıyla kendini göstermiştir. Bundan dolayı da Attâr'ın çizdiği Dârânî portresi, neredeyse kendisinden önce ele alınanlardan farklı bir kişi olduğu izlenimi uyandırmaktadır. Attâr Dârânî'ye, Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) ve İbnü's-Semmâk'ın (ö. 183/799) arasında olmak üzere yirmi üçüncü sırada yer vermiştir. Öncelikle öne çıkan niteliklerinden bahsetmiş ve bu nitelikleri, hakkında söylenen lakaplar ile daha da belirginleştirmiştir: "lâtif" bir kimse olması sebebiyle "reyhânu'l-kulûb" (kalplerin güzel kokulu çiçeği) ve kimsenin onun kadar açlığa dayanmamış olması hasebiyle de "bündâru'l-câîn" (açların reisi) olduğunu zikretmiştir.¹⁹ Bundan dolayı Attâr'dan önce Arapça yazılmış eserlerde öğretici kimliği ve sert üslûbu ile daha çok öne çıkarılan Dârânî portresinin, Attâr'ın eserinde ise nispeten naif bir kimse olarak tasvir edildiği söylenebilir ki nitekim çalışmanın ilk iddialarından biri de Dârânî üzerinden tabakât yazıcılığındaki bu kırılmaya dikkat çekmektir.

Attâr'ın Dârânî'den aktardığı yüz dört sözün önemli bir kısmı, başta Sülemî ve Kuşeyrî olmak üzere daha önceki tabakât yazarlarının aktarımlarında bulunsa da diğer bir kısmının ise onlarda dahi geçmediği görülmektedir. Yalnızca Attâr'ın eserinde yer alan sözlerdeki genel vurgunun, sosyal hayattan uzak durma ve sebeplere tevessül etmeme gibi Dârânî'nin genel dindarlık tutumu hakkında olduğu söylenebilir.

¹⁷ Hacı Bayram Başer, *Sûfiler ve Sultanlar: Klasik Dönemde Tasavvuf-Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 19.

¹⁸ Soner Eraslan, *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Sülemî'nin Tabakâtu's-Sûfiyye'si* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 30.

¹⁹ Feridüddin Attâr, *Evliya Tezkireleri*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2007), 264.

2. Dârânî'nin Kimliği ve Fikriyatı

Dârânî'nin hayatına dair aktarımların bazıları birbiriyle örtüşmez. Ondan yapılan rivayetlerdeki vurgunun hep aynı tonda olduğu da söylenemez. Diğer bir söylemle, Dârânî'nin üzerinde durduğu konular ifadelerinde çeşitlilik gösterir ve bu konular kimi zaman diğerlerine nispetle öne çıkarken kimi zaman da geri planda kalır. Yine de bunlar dikkate alınarak birtakım başlıklar altında Dârânî'nin kimliği ve fikriyatına dair değerlendirmeler yapılabilir. İfadelerinde en dikkat çeken hususlardan biri, Dârânî'nin öldükten sonra başta müridleri olmak üzere dostlarının rüyasına girmesi ve bundan da önemlisi, onlara söylediklerinin kendisinden rivayet edilen sözler arasında yer alıyor olmasıdır.²⁰ Bu durum tasavvufa mahsus bir yöntem olarak sûfilerin rüya yoluyla bilgi almalarına veya bilgiyi doğrulatma delillerine örnek gösterilebilir. Öte yandan Dârânî'nin “bu zümre” diye bahsettiği ve kendisini de onlar arasına hususi olarak kattığı ifadeleri bulunmaktadır.²¹ Öyle anlaşılıyor ki bu türden ifadeleri, döneminde sûfilerin toplum içerisinde belirginleşen bir tabakaya karşılık geldiğini ve onlar arasında kendisinin de öne çıkanlardan biri olduğunu göstermektedir.

2.1. Hangi Ebû Süleymân ed-Darânî?

Dârânî'nin kimliğinin tespitiyle ilgili iki konuda ihtilaf bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kabilesinin belirlenmesine yöneliktir. Diğerisi ise nisbesine eklenen farklı sıfatların, Dârânî'nin kimliğini tespit etmede yanıltıcılığa sebep olmasıdır. Kabilesinin tespitine ilişkin ihtilaf, sözü geçen ikinci ihtilafa nispetle daha güç olmakla birlikte yukarıda ele aldığımız tabakât türündeki eserlerde kısmen bu soruna işaret edilmiştir.

Dârânî'ye nispet edilen kabilelerden biri “el-Ansî” iken diğeri ise “el-Absî”dir. Kaynaklara baktığımızda, yazarların ا یاھut ب harfine

²⁰ Esirüddin Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr*, thk. Me'mûn es-Sâgırcı - Adnan Abd Rabbih vd. (el-Ayn: Merkezi Zâyed li't-tüvas ve't-tarih, 1423/2003), 2/386; Ebü's-Safâ Salâhuddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Eymen Fuad Seyyid (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1408/1988), 15/397, 18/100; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 1082.

²¹ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, 271.

vurguda bulunarak birbirleriyle uzlaşa sağlamamakla birlikte ihtilaflarında tercih ettikleri tarafı belirginleştirdikleri görülmektedir.²² İbn Asâkir (ö. 571/1176) bu konuda iki ayrı yolla Ebü'l-Havâri'den söz aktarmaktadır. Râvi zincirleri farklı olan bu aktarımların birinde “el-Ansî” diğesinde ise “el-Absî” şeklinde Dârânî'nin nisbesine işaret vardır. Ayrıca İbn Asâkir kendisinden önce yazılmış eserlerde tercih edilen kullanımlara da yer vermiştir. Bu eserlerdeki genel tercih, kabilesinin “el-Ansî” olduğu yönündedir. İmâdî (ö. 1051/1641) bu tercihi kabul etmekle beraber “el-Absî” şeklindeki farklı nüshalardan yapılan aktarımlarda yazım hatası olduğunu söylemiştir.²³ İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi bazı yazarların ise nisbenin karışmaması için tek tek tüm harflere ilişkin açıklama yaptığı görülmektedir. Öte yandan nisbenin arka planına dair görüş sunan yazarlar da vardır. Söz gelimi İbn Hallikân “el-Ansî”nin Mezhac kabilesinden Mâlik b. Uded'in oğullarına nispet edildiğini öne sürerken,²⁴ İbnü'l-İmâd “Mezhac kabilesinden biri olan Ans b. Mâlik'e dayandığını” ifade ederek onunla birlik sağlamıştır.²⁵

İbn Asâkir, “el-Ansî” ve “el-Absî” şeklindeki nisbelerin, hangi yollarla kimden geldiğini göstermek için rivayet zincirlerine de yer vermiştir. Bunlardan “el-Absî” nisbesi ile Dârânî'nin esasında Arap Hristiyanlarından bir kabileye mensubiyetine işaret edildiğini söylemiştir.²⁶ Öyle ki İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) da Dârânî'nin Arap Hristiyanlarından olduğuna dair bir atıfta bulunduğu görülmektedir. Tablo-1'de kabilesi konusunda yazarların kaydettiği nisbelerin derli toplu bir listesi verilmiştir:

²² Ebü'l-Fazl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, thk. Ruhiyye Nehhas (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 14/188; Ebü Abdillâh Salâhuddin el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sâdır, 1392/1973), 2/266.

²³ Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ali Şiri (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 34/123-125; Abdurrahmân b. Muhammed İmâdî, *er-Ravzâtü'r-reyya fi men dufine bi-Dâreyya*, thk. Abduh Ali el-Küşek (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1408/1988), 81.

²⁴ Ebü'l-Abbâs Şemsüddin İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beirut: Dâru Sâdır, 1389/1970), 3/131.

²⁵ Ebü'l-Felâh Abdülhay İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut - Mahmûd Arnaut (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 3/29.

²⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 34/123.

	Ansî	Absî
Sülemî	X	
İsfahânî		X
Herevî	X	
İbnü'l-Cevzî	X	
Câmî	X	
Ebû Hâtîm	X	
İbn Hallikân	X	
Mizzî	X	
Zehebî	X	
İbnü'l-İmâd	X	
Safedî	X	
İbn Tağrıberdî	X	
Şa'rânî		X
Kütübî	X	
İbn Hamîs	X	
İmâdî	X	
İbnü'l-Esîr	X	
Ziriklî	X	
İbnü'l-Gazzî	X	
İbn Manzûr	X	

Tablo-1: Dârânî'nin Kabilesine Dair Görüşler

Dârânî'nin kimliğini tespit etmede güçlük oluşturan ikinci husus, bazı eserlerde nisbesine “el-Cevn” eklenirken bazı eserlerde ise “el-Kebîr”in ilave edilmiş olmasıdır. Bu nisbelere sahip kişilere bakıldığında, onların çalışmada ele aldığımız Dârânî ile aynı isim ve nisbeye sahip iki ayrı kişi oldukları anlaşılmaktadır. Hatîb ed-Dârânî *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*'sında, bu iki zat hakkında bilgi vermiştir. Onlardan ilk ele aldığı, çeşitli tarih kitaplarını referans göstererek ölüm tarihini 185/801 olarak kaydettiği “Süleymân b. Atâbe el-Ansî ed-Darânî Ebû Rebiğ”dir.²⁷

²⁷ Hatîb ed-Dârânî, *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*, 2/74-79.

Hatib'in eserinde ele aldığı diğer kişi "Ebû Süleymân ed-Darâni el-Kebîr" nisbesiyle kaydettiği "Abdurrahman b. Süleymân b. Ebî'l-Cevn el-Ansî"dir. Muhaddis olduğuna ve 190/805 tarihinde vefat ettiğini söylediği bu isme de çeşitli kaynakları referans göstererek bilgi vermiştir.²⁸ Ayrıca Hatib'in onları ölüm sırasına göre ele alacağını daha baştan taahhüt etmesi, "Kebîr" nisbesi ile neyi amaçladığını anlatır.²⁹ Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) ise aynı ismi "Abdurrahman b. Süleymân b. Ebû'l-Cevn el-Ansî ed-Darâni" olarak kaydederek yaşadığı yere de işaret ettiği görülmektedir.³⁰ Ayrıca Zehebî bu zatın, makalemize konu olan Dârâni'den büyük olduğunu zikrederek Hatib'in ayrımını daha da belirginleştirmiştir.³¹ Bununla birlikte Askalâni *Tehzîbü't-tehzi'b*'inde, onun muhtasarı niteliğindeki *Takribü't-tehzi'b*'inde ve *Lisânü'l-mizân*'ında "el-Cevn" nisbesine sahip Dârâni'nin, kimden hadis aldığı ile kime hadis verdiği gibi konulara temas etmiş, onun hadisçilik yönü ağır basan bir isim olduğu üzerinde durmuştur.³² Mizzî (ö. 742/1341) de *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*'inde onun "zayıf bir râvi" olduğunu söylemiştir. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) da "zayıf" olduğundan bahsederken Ebû Hâtim er-Râzi (ö. 277/890) ise onun için "Hadisi yazılır ama rivayetleri delil olmaz." demiştir. Ayrıca Askalâni *Takribü't-tehzi'b*'inde onun "sâdik olduğunu" ancak "hata da edebileceğini" not etmiştir.³³ İbn Mâce (ö. 273/887) ondan bir hadis rivayet etmiştir.³⁴ Tüm bu bilgilerden öyle anlaşılıyor ki söz konusu zatın hadisçi kimliği, çalışmamıza konu olan Dârâni'ye nispetle daha ağır basar.

²⁸ Hatib ed-Dârâni, *Târihu Dâreyya'l-kübrâ*, 2/79-85.

²⁹ Yaşının daha büyük olmasını dikkate alarak ilkinde, "el-Kebîr" nisbesi veren diğer bir yazar Zehebî'dir. Zehebî'nin onları ayırt ettiği başka bir husus da daha sonra yaşayan ve bizim de çalışmamızın konusu olan Dârâni'yi zâhidliği ile meşhur olmasıyla öne çıkarması, diğerini ise muhaddis kimliğiyle tanımasıdır. Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1423/2003), 4/1148; ed-Dârâni, *Târihu Dâreyya'l-kübrâ*, 2/81.

³⁰ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalâni, *Takribü't-tehzi'b*, thk. Muhammed Avvâme (Haleb: Dâru'r-Reşid, 1408/1988), 341-342.

³¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 4/1148.

³² Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalâni, *Tehzîbü't-tehzi'b* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1387/1968), 6/188; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalâni, *Lisânü'l-mizân*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşli (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1415/1995), 8/490.

³³ Askalâni, *Takribü't-tehzi'b*, 341.

³⁴ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992), 17/152-154; el-Askalâni, *Takribü't-tehzi'b*, 490.

Askalânî *Takrîbü't-tehzîb*'inde yalnızca "el-Cevn" nisbesine sahip Dârânî'yi ele alırken *Takrîbü't-tehzîb*'inde ise her ikisine peş peşe olacak şekilde yer vermiştir. İkinci eserinde "el-Cevn" nisbesine sahip Dârânî'nin sekizinci tabakadan, çalışmamıza konu olan Dârânî'nin ise dokuzuncu tabakadan olduğunu söyleyerek aradaki ayrımı netleştirecek hususlar üzerinde durmuştur.³⁵ Ayrıca Hatîb söz konusu dönemde Şam'da iki medresenin (ki bununla bugünkü anlamıyla bir medreseden ziyade *ekol* yahut *gelenek* kastettiği anlaşılmaktadır) var olduğuna dikkat çekmiştir. Bunlardan biri, Ebû Süleymân ed-Darânî el-Kebîr'in içerisinde bulunduğu hadis medresesi iken diğeri ise çalışmamıza konu olan Dârânî'nin de aralarında yer aldığı zühd medresesidir.³⁶ Tüm parçalar bir araya getirildiğinde, bizim ele aldığımız Dârânî dışında aynı isme (Ebû Süleymân), aynı nisbeye (Abdurrahman) ve aynı kabileye (Ansi) sahip üç farklı kişinin, birbirine yakın dönemde aynı bölgede (Şam) yaşadığı söylenebilir. Bu sebeple Dârânî hakkındaki bir bilgiyi kayda geçirirken bu hususları göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Aksi halde çalışmalarda üç farklı kişiye ait tarihsel hafızanın birbirine karıştığı bir Dârânî kimliğinin ortaya koyma riski kendini hep koruyacaktır.

2.2. Ana Hatlarıyla Dârânî'nin Hayatı

Dârânî'nin doğum tarihine ilişkin ilk bilginin Zehebi'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sında geçtiği görülmektedir. Bu bilgiye göre 140/757 civarında doğmuştur.³⁷ Erken dönemde yazılmış İslâm tarihi kaynaklarında genellikle "Şam'ın büyüklerinden" ve "Şam ehli" diye nitelenmiştir.³⁸ Louis Massignon (ö. 1962) Dârânî'nin 180/796 yılında doğduğu Vâsıt'ı terk ederek Şam'ın Dâreyya isimli köyüne yerleştiğine ve bu yerde de 215/830 senesinde vefat ettiğine ihtimal vermiştir. Bu sebeple de onu, Basra'daki zühd hareketinin Şam'a doğru kaymasında kilit bir isim olarak kaydetmiştir.³⁹ Kaynaklardaki genel kanaatin de bu

³⁵ Askalânî, *Takrîbü't-tehzîb*, 341-342.

³⁶ Dârânî, *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*, 2/74.

³⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 10/182.

³⁸ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 4/1148; Ebû Abdullah İbn Hamîs el-Kâ'bi, *Menâkıbü'l-ebâr fi mehâsini'l-ahyâr*, thk. Muhammed Edib el-Câdir (el-Ayn: Merkezu Zâyed li't-Tûras ve't-Tarih, 1426/2006), 1/234; Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkar (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 10/4475.

³⁹ Louis Massignon, *Essays on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*, çev. Benjamin Clark (Notre Dame: University of Notre Dame, 1997), 152.

yönde olduğu, Dârânî'nin genellikle Şam ve yakın çevresindeki sûfi eğilimlerin öncüsü olarak ele alındığı görülmektedir.⁴⁰

Öte yandan Dârânî'nin ölüm tarihi konusunda tabakât yazarlarının mütereddit olduğu ve bundan dolayı da ölüm tarihine dair birden fazla tarihi kayda geçirdikleri görülmektedir. Hatta genellikle “En iyisini Allah bilir.” deyip açıklama yapmadan yalnızca bu tarihleri vermekle iktifa etmişlerdir. Çoğunluğunu 205/820⁴¹ ve 215/830⁴² oluşturmakla beraber 204/819,⁴³ 225/839,⁴⁴ 230/844 ve 235/849 tarihlerinin de ihtimal dahilinde bu kayıtlarda yer aldığı görülmektedir.⁴⁵ Sûfi tabakâtı türündeki ilk eserlerin, Dârânî'nin vefatı konusunda genellikle 215/830 tarihi üzerinde birleştiğinden bahsedilebilir. Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. 463/1071) edindiğimiz bilgilere göre Dârânî, Ebû Ca'fer b. Ebû'l-Müsennâ el-Mevsilî tarafından sakalı boyalı bir şekilde 203/818 yahut 204/819 tarihinde Bağdat'ta görülmüştür.⁴⁶ Ayrıca İbn Manzûr da aynı rivayetin 202/817 veya 204/819 senesinde gerçekleştiğine işaret etmiştir.⁴⁷ Bu rivayetler dikkate alınır, Dârânî'nin hayatının belli bir döneminde Bağdat'ta bulunduğu söylenebilir.⁴⁸ Ayrıca vefat tarihi konusunda bu kadar görüş farklılığının olması, birden fazla Dârânî olması durumuyla da irtibatlı bir problem olarak düşünülebilir.

⁴⁰ Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 6.

⁴¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn ez-Zehebî, *el-İ'lâm bi-vefeyâtî'l-a'lâm*, thk. Riyad Abdülhamid Murad - Abdülcebbar Zekkar (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1411/1991), 93; Zehebî, her ne kadar ölüm tarihini Sülemî gibi 215/830 olarak kaydetse de talebesi Ebû'l-Havârî'nin bu tarihi 205/820 olarak rivayet ettiği dikkat çekmiştir. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/186; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/131; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*, 1089.

⁴² İmâdî, *er-Ravzâtür-reyya fi men dufine bi-Dâreyya*, 81; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, 2/266; Kâ'bî, *Menâkübül-ebâr fi mehâsini'l-ahyâr*, 1/234; İbnü'l-Esir, *el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr*, 2/386; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebâr fi memâlikü'l-emsâr*, thk. Bessam Muhammed Bârûd (Ebûzabî: el-Mecmau's-Sekâfî, 1421/2001) 8/52.

⁴³ İbnü'l Gazzî 204/819 yanında 205/820 ve 215/830 tarihlerini de ihtimaller dahilinde göstermiştir. Ebû'l-Meâlî Şemseddîn İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm*, thk. Hasan Seyyid Kesrevî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 3/32.

⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15-18/397.

⁴⁵ İbn Kesîr, *Büyük İslam tarihi: el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 10/173-186. Dârânî'nin ölümüne ilişkin kaynaklarda geçen tarihlerin ayrıntılı bir derlemesi için bk. Dârânî, *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*, 2/173-186.

⁴⁶ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 10/248.

⁴⁷ İbn Manzûr, *Muhtasarı Târîhi Dimaşk*, 14/188.

⁴⁸ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1412/1992), 3/294.

Dârânî'nin Suriye'nin başkenti olan Dimaşk'ın batısına dört mil uzaklıkta kalan Dâreyya denilen küçük ama verimli toprağa sahip bir köyde yaşadığı bilinmektedir.⁴⁹ Dâreyya isimli bu yerden, eserlerde "Darya" yahut "Dârâ" olarak da bahsedilmektedir. Fakat çalışma boyunca Dâreyya'nın, söz konusu isimlendirmelerden başka bir şekilde kaydedildiğine rastlanmamıştır. Bu köyde doğduğu, vefat ettiği ve defnedildiği rivayet edilmiştir. Öyle ki İmâdî de Dâreyya bölgesinde defnedilenleri ele aldığı *er-Ravzâtü'r-reyya fî men dufîne bi-Dâreyya* isimli eserinde ona yer vermiştir.⁵⁰ Orada defnedildiği bilgisini, daha sonra İbn Battûta (ö. 770/1368-69) *Seyahatnâme*'sinde teyit etmiştir.⁵¹ Öte yandan aslen Vâsıtlı olduğuna ilişkin bilgiye de rastlanmaktadır ki çalışmanın son başlığında hakkındaki iddialar referans alınarak bu konu üzerinde durulmuştur.

2.3. Dârânî'nin Zühd Anlayışındaki Ana Konular

Dârânî'nin ifadeleri, genel olarak fıkıh, kelim gibi diğer din bilimlerine dair görüşlerinden farklılık arz etmez. Zira tasavvuf hakkındaki bir meseleye dair görüşü neyse söz konusu bilimlere ilişkin görüşü de odur. Dolayısıyla 3/9. asrın başında Dârânî'nin zühd hakkındaki bir görüşü, kelim hakkındaki bir eleştirisini de yansıtabilir ki bu veriler aynı zamanda tasavvufun bir din bilimi olarak teşekkülündeki kırılmaları anlamaya imkân tanır. Dârânî'nin bilgi yöntemine ilişkin görüşleri de bu bilimlerden ayrı değildir. Tasavvufun diğer din bilimleri ile ilişkisinde onlara tâbi olduğunu, dolayısıyla onların ortaya koyduklarına karşı alternatif bir yöntem sunmadığını bizzat kendisi de şu ifadeyle dile getirmiştir: "Günlerce sûfi taifesine mahsus nüktelerden bir nükte kalbime gelir de Kitap ve Sünnet'te iki âdil şahit olmadan onu kabul etmem."⁵² Dârânî'yi ele alan hemen tüm kaynaklarda

⁴⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, 10/248; Ebü'l-Ferec Cemâlüddin el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir, Ahmed Ata vd. (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992), 10/145.

⁵⁰ İmâdî, *er-Ravzâtü'r-reyya fî men dufîne bi-Dâreyya*, 58-98.

⁵¹ Ebü Abdullah Muhammed Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 1/146.

⁵² Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakâtu's-sûfiyye*, 41; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 133; Rivayetini Ebü Nuaym'ın tabakâtında geçen versiyonu, Kuşeyrî ve Sülemî'nin eserlerinde kaydettiği ile birebir aynı olmasa da önemli ölçüde benzerlik göstermektedir: "Kişi hadislerde bulunup bulunmadığına bakmadan kendisine ilham edilen her hayırlı işi yapmamalıdır. Şayet bu hayırlı şeyin hadislerde de bulunduğunu görürse yapar ve hadislerde bulunan bir şeyin kalbine ilham

bu ifadesi ile karşılaşmak mümkündür. Bunlar içerisinde Sünnî eksende yazılmış eserlerde ise bu sözün üzerinde özellikle durulduğu ve ifadenin genellikle Sünnî tasavvuf anlayışında otorite olarak görülen Cüneyd-i Bağdâdî'den (ö. 297/909) rivayet edildiği görülmektedir. Anlaşılacağı üzere burada Dârânî bilginin tashih ve tahkik edilmesi için iki delilden söz etmektedir: Kur'an-ı Kerîm ve Sünnet. Dârânî'nin ifadesindeki bu iki delil, 3/9. asırda tasavvufun bilgi ve yöntem anlayışında diğer din bilimleriyle birlik sağlayarak onlarla aynı paydada buluştuğunu gösterirken aynı zamanda söz konusu asra gelinceye değin sûfiler ile fıkıh-kelam âlimleri arasında şeriat-hakikat bağlamında ortaya çıkan tartışmaların bir neticesi olarak da okunabilir.⁵³

Dârânî, *cerh ve ta'dîl* türündeki eserlerin yanında hadis ricâline ilişkin kitaplarda da yer almıştır. Öyle ki adı, *Kütüb-i sitte râvilerinin* anlatıldığı eserlerde de zikredilmiştir.⁵⁴ Bu eserlerde, sûfi tabakâtındaki gibi “zamanın âbid ve seçkini” yahut “Şamlıların şeyhi” şeklinde kendisinden bahsedilmiştir.⁵⁵ Hadis konusunda ise *sika* olduğu fakat *müsned* hadis rivayet etmediği; bunun yerine *vahid* hadis aktardığı söylenmiştir.⁵⁶ İsmnin hadis râvileri arasında yer alması, sûfi kimliğinin yanı sıra ilgilendiği ilimleri de göstermektedir. İbnü'l-Cevzî, Dârânî'nin çok hadis dinlese de ibadet ile çok fazla meşgul olması hasebiyle rivayete vakit bulamadığını ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî ve İbn Kesîr (ö. 774/1373)

edilenle mutabık olmasından dolayı Allah'a hamd eder.” İsbahâni, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/327.

⁵³ Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 215. Başer adı geçen eserde tasavvufun teşekkül sürecini, fıkıh ve kelam gibi diğer din bilimleri ile ilişkisini ele verecek bir metotla incelemektedir. Ayrıca tasavvufun bu süreçteki seyrinin ancak bu bilimlerle ilişkisinin ortaya konulduğu ölçüde anlaşılacağı meselesi, çalışmanın en temel ön kabullerinden biridir.

⁵⁴ Askalânî, *Takribü't-tehziib*, 341-342.

⁵⁵ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitabü's-sikât*, thk. Muhammed Abdürreşid (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, 1393/1973), 8/376-377; İbn Ebû Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Beyrut: Dârü'l-Ümem, 1372 /1953), 8/376-377; Ebû Bekr Şemsüddîn İbn Nâsîrüddîn, *Tavzihu'l-müştebih fi zabtı esmâ'ir-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993), 4/90.

⁵⁶ Askalânî, *Takribü't-tehziib*, 342; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, 10/248; İsbahâni, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/350; Mizzi, *Tehziibü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 17/152-154.

eserlerinde Dârânî'nin hadis dinlediği hocalarına ve ayrıca aktardığı üç hadise yer vermiştir.⁵⁷

Dârânî'nin ifadelerinden öyle anlaşılıyor ki okur-yazardır, yani ümmi değildir.⁵⁸ Duyup beğendiği bazı sözleri deri parçasına yazarak kaydettiğine dair rivayetler vardır.⁵⁹ Bu durum aynı zamanda literatürün de yeni oluşmaya başladığı kurumsallaşma öncesinde sözlerin sûfiler tarafından nasıl kayda geçirildiğini göstermektedir.

Mücâhedesi ile ön plana çıkmış erken dönem sûfileri arasında Dârânî ilk sıralarda sayabileceğimiz isimlerden birisidir. Nitekim onu ele alan hemen bütün eserlerde sıkı riyâzet yöntemlerinin anlatılması ve özellikle de *zühd* ve *verâ'* konusunda meşhur olduğundan bahsedilmesi bunun göstergelerindedir.⁶⁰ Bazı kavramların ise onun görüşlerinde daha çok belirginleştiğini görmekteyiz ki bunları en temelde şu iki başlık altında toplayabiliriz: *korku* ve *açlık*.

2.4. Korku

Dârânî'nin ifadelerinde her ne kadar ilâhî aşk anlayışını yansıtan *rızâ* ve *muhabbet* temaları bulunsa da onun ifadelerinin daha çok *hüzün*, *haşyet*, *endişe* ve özellikle de *havf* yani korku merkezli olduğu görülmektedir. Hatta ifadelerinin bütününe bakıldığında, onun tasavvuf anlayışının temelini korku ve açlık teşkil etmektedir de denilebilir. Bu ikisinin sebepleri ve neticeleri çerçevesinde ahlâkta da bir değişim olduğundan bahsetmiştir.⁶¹

Dârânî'nin korkuyu, daha çok ibadet etme arzusu, takva ve huşû intaç etmesi gerekçesiyle *recâya* öncelediği görülmektedir. Bu nedenle *havf-recâ* dengesinden ziyade *havfın*, *recâya* baskın olması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda söylediği sözlerden biri şudur: “Kulun Allah'tan korkması, Allah'a olan ümidini bastırmalıdır. Eğer ümidi korkuyu bastırarak olursa kalbi bozulur.”⁶²

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1088.

⁵⁸ İbn Kesir, *Büyük İslam tarihi: el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/435.

⁵⁹ İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilvetü'l-Evliyâ*, 7/306.

⁶⁰ İbn Hamis el-Kâ'bi, *Menâkıbü'l-eberrâr fi mehâsini'l-ahyâr*, 1/234-239.

⁶¹ Attâr, *Evlîya Tezkireleri*, 271.

⁶² İbn Kesir, *Büyük İslam tarihi: el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/432.

Dârânî'nin "Allah'tan korku, zühdün başlangıcıdır."⁶³ şeklindeki sözüne bakılırsa korkuyu aynı zamanda zühd konusundaki "ilk makam" olarak telakki ettiği düşünülebilir. "Her şeyin bir sıdkı vardır, yakînin sıdkı ise Allah Teâlâ'dan korkmaktır."⁶⁴ ifadesiyle de Tanrı'ya olan yakınlığın sağlamlasının, korku ile yapılabileceğini düşündüğü anlaşılabilir. Ancak buradan hareketle Dârânî'nin düşüncesinde korkunun yalnızca zühdün bidayeti ve yakînin nihayeti olduğunu söylemek yanlış olabilir. Onun anlayışında korku, bir dereceye veya makama karşılık gelmez. Bunun yerine korku ile dinî hayatın tüm sürecine eşlik etmesi gereken üst bir kavrama işaret ettiği anlaşılmaktadır. Korku sayesinde kişinin derecesinin daima yükseleceğinden; olmaması durumunda ise kişinin bulunduğu hâl ve makamdan düşeceği bahsederek kavramın genel olarak İslâm dindarlığına, özel olarak tasavvufî eğitim sürecine ilişkin diğer bütün kavramları taşıyabilecek nitelikte merkezi bir niteliğe sahip olmasının yanı sıra bu kavramlarla daima ilişkili olduğuna dikkat çekerek kişinin dinî yaşamında dinamik bir yere sahip olduğunu vurgulamıştır.⁶⁵

2.5. Açlık

İslâm toplumunda tasavvufun yaygınlaşmaya başlamasından itibaren sûfiler için riyâzet ve mücâhede, bir yandan nefsi terbiye etme yöntemi olmasıyla ahlâka dair iken diğer yandan da ahlâklanmadan sonra bilebilmenin vesilesi olmasıyla epistemolojinin konusu olagelmıştır. Bu durum riyâzet, ahlâk ve bilgi arasında öteden beri bir ilişki kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca ilk cümledeki vesile kavramının altını çizmek gerekmektedir, çünkü sûfiler için ahlâklanabilme ve bilebilme, her şeyden öte Mutlak failin Tanrı olduğu anlayışından hareket etmelerinin gereği olarak Tanrı'nın ihsanı ile gerçekleşmektedir. Bu anlayışlarından dolayı onların ifadelerinde bireysel çabanın mukabilini teşkil eden ihsan ve lütuf gibi kavramlar öne çıksa da ahlâken yetkinleşme için aynı zamanda riyâzetin ve mücâhedenin gerekliliğini de sürdürdükleri görülmektedir. Zira riyâzet ve mücâhede, özel anlamda bedeni zayıflatıp ruhun güçlendirilmesini;

⁶³ İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde Dünyanın Yerilmesi (Zühd)*, çev. Hüseyin Yıldız (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2008), 224.

⁶⁴ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakâtu's-süfiyye*, 43.

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-safve*, 1084.

genel anlamda tasavvufun da mevzusunu teşkil eden insan davranışlarındaki değişimi kabul etmeyi gerektirir.

İlk sûfilerin riyâzet ve mücâhedeyi genellikle açlıkla ilişkili kabul ettikleri görülmektedir. Nitekim Dârânî'nin de söz konusu anlayıştan hareket ederek açlık ile duyuların ve bununla irtibatlı olmak üzere ahlâkın yetkinleşmesi anlamında -onun ifadesiyle- "aklın güçlenmesi" ve "berraklaşarak saf hale gelmesi" arasında sıkı bir ilişki kurduğu söylenebilir.⁶⁶ Ayrıca mide ile gözler arasında iki damar olduğundan, mide ağırlaşınca gözlerin kapandığından bahsederek⁶⁷ açlığın fizyolojik temelleri üzerinde durmuş,⁶⁸ tok halin bedeni ağırlaştırarak uykuya sebep olacağından ve dolayısıyla da kişiyi gece ibadetinden alıkoyacağından bahsetmiştir.⁶⁹ Bu minvalde akşam yemeğinde bir lokma eksik yemenin, tok bir halde geceyi ibadetle geçirmekten kendisine daha sevimli geldiğini belirterek⁷⁰ tokluk ile daha çok ibadet yapabilmek arasında zannedilenin aksine bir ilişki olmadığını öne sürmüştür. Dârânî açlığın, bedeninin hazlarından uzak tutarak kişiyi cinsellikten de alıkoyacağından bahsetmiştir.⁷¹ Bu durum dikkate alındığında onun düşüncesinde açlığın, bir nefis terbiyesi olarak tüm riyâzet ve mücâhede yöntemlerinin merkezinde durduğu düşünülebilir.

Bilindiği gibi ilk sûfilerin bir kısmına uzun süre aç kalmaları sebebiyle *cûiyye* lakabı verilmiştir. Bu sûfilerin genellikle Dârânî'nin hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Şam ve çevresinde yaşadığı bilinmektedir. Açlığı en genel ifadesiyle "ahiretin anahtarı" olarak tanımlayan⁷² Dârânî'nin de bu bölgedeki açlık anlayışına öncülük eden isimlerden birisi olduğu, en azından bölgenin bu anlayış ile belirginleşmesinde etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki Ali Sâmî Neşşâr (ö. 1980) Dârânî'nin görüşlerini "Şam'da Açlık Fikrinin Gelişimi" üst başlığı

⁶⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 4/76.

⁶⁷ İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde açlık: el-Cû'*, çev. Kadir Kabakçı (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007), 83.

⁶⁸ John Zaleski, *Christianity, Islam, and the Religious Culture of Late Antiquity: A Study of Asceticism in Iraq and Northern Mesopotamia* (Cambridge: Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019), 212-213.

⁶⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 4/76.

⁷⁰ İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde açlık: el-Cû'*, 83, 87; İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-safve*, 1081.

⁷¹ İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/324.

⁷² İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/316.

altında ele almıştır.⁷³ Ayrıca bu bilgilerden hareketle Şam'daki sûfilerin açlık konusuna diğer muntikadakilere nispetle bu isimle öne çıkacak kadar önem verdikleri düşünülebilir ki bölgenin bu yönle öne çıktığına dair rivayetler tasavvuf tarihi literatüründe yer edinmiştir.⁷⁴

Açlık konusu *Sıfatü's-safve* gibi şehir tasnifleri ile sûfileri ele alan eserlerden bölgesel bazlı takip edilebilir. Bu eserde İbnü'l-Cevzî, Şam sûfilerinin “karnını doyurmama” ve “oruçlu ölme” gibi vasıflarla öne çıktığını belirtmiştir. Nitekim bu sûfilerden birisi de Ebü'l-Havârî'den sonra Dârânî'den en çok rivayette bulunan talebesi Ebü'l-Kasım el-Cûî'dir.⁷⁵ Anlaşılacağı üzere o, el-Cûî lakabını alacak kadar açlığa karşı dirayetli olmasıyla öne çıkmıştır.⁷⁶

2.6. Bilgi Araçları Hakkındaki Teorileri Önceleyen İfadeleriyle Dârânî

Sûfiler, erken dönemden itibaren *ilim* ve *marifet* diye ikiye ayırdıkları bilgi konusunda aklın, ilim için yeterli olsa da marifete ulaşmada yetersiz kaldığı fikrinden hareketle başka idrak güçlerinin imkânlarından bahsetmişlerdir.⁷⁷ Nitekim bu konuda en çok üzerinde durdukları kavram, âyet ve hadislerle referansta bulunarak kendi içerisinde bütünlüklü bir iç idrak yapısına sahip olduğunu düşündükleri kalp olmuştur.

Hakim et-Tirmizî (ö. 298/910), velilik hakkındaki görüşlerinin yanı sıra kalp özelindeki görüşleri ile öne çıkmış, hatta bu sayede teorisyen sûfilerden biri olarak ikincil kaynaklarda nitelenmiştir. *Beyânü'l-fark* isimli risâlesinde bu konuyu kapsamlı bir biçimde ele almıştır. Burada Tirmizî kalbin dışarıdan içeriye doğru katmanlı bir yapıya sahip olduğundan ve her katmanın bir iç idrak aracını temsil ettiğinden bahsetmiş, kalbin bu yapısal özelliği sayesinde söz konusu idrak araçları arasında da bir derecelenme yapmıştır. Eserde hem “sadr, kalp, fuâd ve lübb”den oluşan bu araçların hepsini “akletme” üst başlığında toplayarak farklarını açıklamış, hem de kalbin akıl ile ilişkisini

⁷³ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-maârif, 1977), 3/306.

⁷⁴ Hasan Kamil Yılmaz, “Cüyye” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/83.

⁷⁵ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, 3/320.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1090-1091.

⁷⁷ Başer, *Şeriat ve Hakikat*, 193.

sistemantik biçimde anlatmıştır. Tirmizî, kalbi konu edindiği bu risâlesinin yanında *Riyâzetü'n-nefs*, *Gavru'l-umûr* ve *el-Fürûk* gibi diğer eserlerinde de bu konuyu çeşitli şekillerde ele almasıyla göze çarpar.⁷⁸ Çağdaşlarından Ebû'l-Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) *Makâmâtü'l-kulûb*'ünde ve Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890) *Kitâbü's-sıdk*'ında benzer konular üzerinde durmuştur. Onların bu konudaki görüşleri, hicrî üçüncü asrın gündemini teşkil eden konuları anlamaya imkân tanır.

Sistemantik olmasa da yukarıda ismi geçen sûfilere nispetle Dârânî'nin daha erken tarihte kalp ve ona eşdeğer kavramlar ile aklın ilişkisini kuranlardan birisi olduğu söylenebilir. İç yapısı hakkındaki konuşmaları dışarıda tutarsak, Dârânî'den yola çıkarak bir idrak gücü olarak kalp üzerindeki konuşmaların tarihini, hicrî üçüncü asrın başına götürme imkânı üzerinde durulabilir. Onun "Sûfilerin kalp gözü açılmış, baş gözü kapanmıştır." ifadesinde olduğu gibi sözlerinden bu ilişkinin izleri takip edilebilir.⁷⁹ Kalbi, bir bilgi ve idrak aracı olarak telakki ettiği ifadelerini şu şekilde sıralayabiliriz: "kalbin acıkıp susması", "kalbin körleşmesi", "kalp nurunun pası"⁸⁰, "kalbin nurlanması", "kalbin gözü", "kalbin saf, yumuşak, kalbin kör ve azgın olması"⁸¹, "kalbin ağlaması", "kalbin rikkati", "kalbin saflaşması", "kalbin körelmesi."⁸² Ayrıca bu ifadelerinden dolayı bazı ikincil kaynaklarda Dârânî'den "kalplerin doktoru" diye bahsedilmiştir.⁸³

2.7. Hâller ve Makamların Derecelendiği Söylemleriyle Dârânî

Dârânî, tasavvuf ıstılahlarına dair dereceli bir anlatım benimsemiştir. Bu yaklaşımını, ifadelerinde geçen kavramlar arasında dağınık olsa da belirgin bir kademeli anlatım yaparak sağlamıştır. Ancak ilgili anlatım konusunda çağdaşı Şakîk-i Belhî gibi geride yazılı bir metin bırakmasa da daha sonra *hâller ve makamlar* diye sistemantik şekilde ifade edilen ve tasavvufun mesailini teşkil eden bu meselelerin, ıstılahların

⁷⁸ Salih Çift, *Hakim Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 186.

⁷⁹ Ebû Bekir el-Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 209.

⁸⁰ Sülemî, *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakâtu's-sûfiyye*, 40-43.

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-safve*, 1083.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *Sifatü's-safve*, 1084.

⁸³ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, 3/317.

oluştugu ve içerik kazandığı henüz başlangıç dönemindeki ifade sahiplerinden birisi olması, onu tasavvuf tarihinde ayrıcalıklı kılar.

Öte yandan Dârânî'nin zühdün ilk aşamasının *vera* 'ı, son aşamasının *tevekkül* olduğundan bahsettiği ifadesinden de anlaşılacağı gibi kullandığı bir kavram ile *hâle* mi yoksa *makama* mı işaret ettiği konusu son derece belirsizdir.⁸⁴ Benzer ifadeleri hesaba katıldığında Dârânî'nin en az üçlü bir dereceli anlatıma işaret ettiği tespit edilebilir.⁸⁵ Bu anlatım tarzı, zâhidler ve ârifler arasında ayırım yapan ifadelerinde daha da netleşmektedir.⁸⁶ Şu ifadesine bakıldığında, Dârânî'nin kademeli olarak sıraladığı kavramları kendi içerisinde de bir derecelenmeye tâbi tuttuğu düşünülebilir: "Her şeye *rızâ* gösteren kişi, *rızânın* üst sınırına ulaşmış olur. Her şeyden sakınan kişi *vera* 'ın üst sınırına ulaşmış olur. Her şeye karşı *zâhid* davranan kişi de *zühdün* üst sınırına ulaşmış olur."⁸⁷ Daha sonra sûfilerin ifadelerini tasnif eden tasavvuf tarihinin tedvin dönemi yazarlarının bu ifadeler arasında tefadüliyet ilişkisi kurarak *mübtedi*, *mutavassıt* ve *müntehi* ismiyle üçlü ele aldıkları her kavramın öyle anlaşılıyor ki daha erken izleri Dârânî'nin ifadelerinde kendini göstermiştir. Massignon'a göre Zünnûn el-Mısrî'nin (ö. 245/859) hâller ve makamlar doktrini, onun da öncesinde Dârânî'nin anlatımlarında şekillenmiştir.⁸⁸ Neşşâr da Dârânî'nin *zühd*, *vera* 'ı ve *rızâ* olmak üzere tasavvuf tarihindeki üç makamı tespit ettiğini öne sürerek Massignon'un iddiasını desteklemekle birlikte Dârânî'nin makamları yalnızca bunlarla sınırlamadığının altını çizmiştir.⁸⁹ Nitekim öyle anlaşılıyor ki Dârânî yukarıdaki ifadelerinde *rızâ ile rızânın* üst sınırında bulunan kişi, *vera* 'ı ile *vera* 'ın üst sınırında bulunan kişi veyahut da *zâhid* ile *zühdün* üst sınırında bulunan kişi ile bir kavramın aynı derecesinde bulunmayan kişilerine gönderme yapmıştır.

⁸⁴ Sülemî, *İlk Zâhid ve Süfler: Tabakâtü's-süfiyye*, 42; İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/300.

⁸⁵ İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/339.

⁸⁶ İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/297, 301, 319.

⁸⁷ İsbekânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/301.

⁸⁸ Massignon, *Essays on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*, 153.

⁸⁹ Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, 3/312.

2.8. Selefi, Şii ve Oryantalist İddiaların Kısacasında Dârânî

Bilindiği gibi oryantalist iddiaların ana merkezini menşe ve mebbe sorunu teşkil etmiştir. Mevzubahis tasavvuf olduğunda, onların bu konudaki iddialarının diğer din bilimlerine nispetle önemli bir yekün tuttuğu vakiadır. Bu iddiaların bir kısmında, Müslüman düşüncenin iki kanadını teşkil eden Selefi ve Şii düşüncenin de onlarla uzlaşması sağladığı görülmektedir.

Oryantalistlerin iddiaları ve bu iddialarda esas aldıkları unsurlara bakıldığında farklı bir Dârânî portresi ile karşı karşıya kalındığı söylenebilir. Onlara göre Dârânî aslen Vâsıtlıdır ve düşüncesinin kaynakları esasen burada aranmalıdır. İkiriklikli yaklaşımlarıyla dikkat çeken oryantalizmin erken dönem isimlerinden Reynold A. Nicholson (ö. 1945) Dârânî'nin Vâsıtlı olduğu bilgisinden hareketle bu bölgede uzun süre Sabîilerin yaşadığı üzerinde durmuştur. Fakat Nicholson, çağdaşı Ma'rûf-i Kerhî'nin ifadelerinde söz konusu unsurların izlerini güçlü bir söylemle takip ederken Dârânî'nin ise aslen Vâsıtlı olduğu bilgisi ile yetinerek iddiasını temellendirmeye çalışmıştır. Bu iddialar çerçevesinde Dârânî'nin de içerisinde yer aldığı bir kısım sûfiler ile birlikte tasavvufun "teosofik" bir karakter kazanmaya başladığını öne sürmüştür.⁹⁰ Darânî üzerinde duran başka bir oryantalist, Nicholson'dan önce esasen Albert Merx'dir (ö. 1930). Merx, Dârânî'nin Yeni Eflâtuncu unsurlardan etkilendiğini ve bu unsurların tasavvufa taşınmasında kilit rol üstlendiğini ileri sürmüştür.⁹¹

Neşşâr ise Dârânî'nin kalp hakkındaki ifadeleri ve kalp ile marifet arasında kurduğu ilişki üzerinde durmuş ve bu ifadelerde başta Gnostik unsurlar olmak üzere Yeni Eflâtunculuğa ve Seneviyye'ye dair tesirler olup olmadığını sorgulamıştır. Bununla beraber Darânî hakkındaki rivayetlerin, varsaydığı bu ihtimalleri desteklemeyeceğini de peşinen eklemiştir.⁹² Hristiyanlık etkisine ise ılımlı bakmış, bu görüşünü

⁹⁰ Reynold A. Nicholson, "Historical Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1906), 308-319.

⁹¹ Adalbert Merx, *Idee und Grundlinien einer allgemeinen Geschichte der Mystik* (Heidelberg: Universitäts-Buchdruckerei von J. Hörning, 1893), 35-37; Feyza Ketenci, *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 31-34.

⁹² Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, 3/318-319.

Dârânî'nin kimi sözlerinde İslâm öncesi âbidlerden ve keşişlerden bahsediyor olması gerekçesiyle desteklemiştir. Bu sözlerin bir kısmında “Kitaplardan birinde Allah'ın şöyle buyurduğunu okudum.” ifadesi ile başladığına bakılırsa, onları Dârânî'nin bizzat kendisinin okuyarak öğrendiği düşünülebilir.⁹³ Ayrıca Neşşâr'ın bu iddiasında referans gösterdiği isimlerden biri, Kâmil Mustafa eş-Şeybî'dir.

Şeybî, *es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'* isimli eserinde Dârânî'ye yer vermiş, Şam'da yaşadığı üzerinde durarak bu şehrin tarihsel arka planı ile onun görüşleri arasında irtibat kurmaya çalışmıştır. Böylece oryantalistlerin aslen Vâsıtlı olduğuna dikkat çekerek ileri sürdükleri iddiaların yönü, Şeybî ile birlikte Şam'a kaymıştır denilebilir. Ayrıca Şeybî, Şam'daki zühd ekolünün oluşumunda her şeyden önce Hristiyanlık etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Buradan hareketle Dârânî'nin özel olarak ruhbanlığın genel olarak Hristiyanlığın bu bölgedeki izlerini takip ettiğini iddia etmiştir. Tokluğu kerih görerek açlığı övmesini, tokluk ile cinsel haz arasında irtibat kurmasını ve onları zühdün karşıtı olarak ele almasını Hristiyanlık etkisinin görüşlerindeki izdüşümleri olarak ele almıştır.⁹⁴

İslâm tarihi kitaplarının bir kısmında da Dârânî'nin aslen Vâsıtlı olduğundan bahsedilmektedir. Dârânî'nin aslen Vâsıtlı olduğuna ilişkin en erken kaydın İbn Asâkir'in *Târihu medîneti Dımaşk*'inde olduğu söylenebilir. İbn Asâkir, İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) ve İbn Kesir'in de aralarında yer aldığı bazı tarihçiler, Dârânî'nin aslen Vâsıtlı olduğunu ve Dımaşk'ın batısındaki Dâriyâ ismindeki bir kasabaya ise daha sonra yerleştiğini kaydetmişlerdir.⁹⁵ Ancak bu eserlerde Vâsit'a dikkat çekilerek yukarıda zikredilen iddialarda olduğu gibi beslendiği kaynakların yabancı olduğu iddiasına gidilmediği görülmektedir. Vâsit, Kûfe ve Basra ile Ahvâz ve Cebel bölgesinin tam ortasında kalmasından dolayı genellikle Irak'ı ortlayan anlamında “Vâsitû Irâk” olarak bilinen bir yerdir. Dârânî hakkındaki rivayetlerde geçen şehir isimleriyle bir harita çizdiğimizde Irak'ın da bu haritada yer aldığı, hatta bu şehirde âbid bir vasıfla öne

⁹³ İsbahânî, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilvetü'l-Evliyâ*, 7/295.

⁹⁴ Kâmil Mustafa eş-Şeybî, *es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'* (Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1402/1982), 1/339-342.

⁹⁵ İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşk*, 34/123; İbn Kesir, *Büyük İslam tarihi: el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/430; Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, 2/266; İbnü'l-Esir, *el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr*, 2/369; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 15/397; Ali Sâmi Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, 3/307.

çıkacağı görülmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla Dârânî'nin hayatında en az bir kere Vâsıt'ta bulunduğundan söz edilebilir. Ancak bu bilgi, Vâsıtlı olduğu iddiasını doğrular mı sorusunun cevabı, ele aldığımız sûfi tabakâtında yer almaz. Öte yandan bir an için Dârânî'nin Vâsıtlı olduğunu kabul etsek bile hayatı ve fikriyatı, hakkındaki söz konusu iddiaları bütünüyle doğrulamaktan uzaktır. Bu durum söz konusu iddialar ile onlara gösterilen dayanakları arasındaki boşlukların derinliğini gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Tasavvuf diğer din bilimlerine nispetle daha geç teşekkül etmiş ve bundan dolayı da temel eserlerini hicrî üçüncü asırdan sonra vermeye başlamış bir disiplindir. Dârânî'nin söylemleri de bu teşekkülün erken evresine denk düşer ve onları ancak Dârânî'den en az iki asır sonra yazılmış metinlerden takip edebiliriz. Vakıa, sözlü aktarım geleneği kuvvetli olmasıyla meşhur olmasına rağmen Arap geleneğinde özel olarak Dârânî'nin, genel olarak onun jenerasyonundaki sûfilerin rivayetlerine nadir rastlanır. Fakat farklı disiplinlerde öne çıkmış Dârânî'nin çağdaşı olabilecek isimler için benzer bir problem çoğu zaman söz konusu değildir. Bu durum esasında ilk sûfilerin aktarıma yönelik çekimser davranarak ortaya koydukları zühd eleştirilerini de yansıtıyor denilebilir. Başta Ebü'l-Havârî olmak üzere takipçilerinin rivayetleri, Dârânî'nin anlaşılabilirliğini bir ölçüde artırsa da bu rivayetleri ele alan metinlerin sayıca yeterliliğinden bahsetmek zordur. Öte yandan bu söylemlerin hangi çerçevede değerlendirileceği meselesi de büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Elimize ulaşan ilk tasavvuf metinleri genellikle dönemin ana akımını teşkil eden bir anlayış doğrultusunda kaleme alınmıştır. Bu yüzden Dârânî'nin ifadelerindeki parçalar birleştirildiğinde bile çoğu zaman birbirleriyle tutarlı bir yapı sunmaz. Yahut görüşlerini yorumlayabileceğimiz sistemin ne olacağı meselesi, yanıtlanması güç bir soru olarak kalır. Öyle ki bu zorluk yalnızca Darânî için değil, erken dönemde yaşamış hemen bütün sûfiler için aynı oranda geçerli bir problem olarak görülür.

Bu çalışmayla birlikte tasavvuf araştırmalarında bir sûfinin izi sürülerek iki meselenin açığa çıkarılma ihtimalinin önemi üzerinde

⁹⁶ İsbahâni, *Allah Dostlarının Dünyası: Hilyetu'l-Evliyâ*, 7/337; Herevî, *Tabakâtu's-sufiyye*, 41.

duruldu: İlki, sözlerini ele alma, tasnif etme ve bablandırma -ki bu faaliyetlerin hepsi haddizatında bir yorumlama yöntemidir- tarzlarından hareketle tabakât yazarlarının tercihleri yani takip ettikleri usûl ve yaklaşımlar tespit edilebilir. Çalışmanın birinci bölümünde Dârânî portreleri üzerinden söz konusu yazarların ilgili yönleri incelenmiştir. Burada çoğul bir kelime olduğu için portreler kelimesinin altını özellikle çizmek gerekmektedir. Çünkü yalnızca bir sûfi özelinde yapılan bu çalışmada neden yalnızca bir Dârânî portresinin çıkmadığı meselesi, ilk iddiayı ele veren başlı başına bir sorundur. Buradan hareketle daha önce Arapça olan sûfi tabakât dilinin Farsça yazılmaya başlanması ile birlikte ortaya konulan sûfi portrelerinde belirgin bir kırılma yaşandığı görülmüştür ki Dârânî portreleri de bu tespiti önemli ölçüde doğrulamıştır. Dârânî özelinde ilgili portrelerin incelendiği ilk bölümün akabinde ikinci bölüme geçilmiş, burada hakkındaki yan konular üzerine gidilmiştir. Bu kısımda öncelikle Dârânî'nin kimliği ve görüşleri değerlendirilmiştir. İlk bölümdeki sınırlı literatürün de içerisinde yer aldığı ikinci bölümde, Dârânî hakkında şimdiye kadar yapılmış tüm klasik ve modern çalışmalar referans alınmaya çalışılmıştır. Böylece tasavvufun erken dönemindeki kırılmaların, bir ismin araştırılması ile belli ölçüde serimlenebileceği, en azından kısmî düzeyde aydınlatılabileceği ortaya konulmuştur.

Binaenaleyh, bu çalışmayla birlikte öyle anlaşılıyor ki, genellikle tasavvuf tarihi literatüründe açıklık ve evlilik karşıtlığı gibi sosyal hayatın çeşitli alanlarına gösterdiği zühd tepkileriyle öne çıkan Şam bölgesinin söz konusu özellikleri Dârânî üzerinden doğrulanabilir. Hatta hayatına dair yaptığımız ayrıntılı incelemeler sonucunda doğduğu yahut en azından hayatının belli bir dönemini geçirdiği rivayet edilen Vâsıt bölgesindeki zühd hareketinin Şam'a doğru kaymasında ve bölgede tasavvuf kavramlarının kendi içerisinde dereceli bir biçimde yerleşmesinde kilit rol oynadığı görülmüştür. Bu durum, Şam hakkında bölgesel bazlı yapılan çalışmalar üzerine giderek ilgili bölgede zühd ekolü dışında hadis gibi başka gruplaşmaların da erken dönemde oluştuğunu açığa çıkarmakla birlikte sözleri dikkate alınarak kişinin bölgedeki hangi ekole intisap ettiğine dair bir kimlik tespitinin de yapılabileceğini göstermiştir. Nitekim çalışmada söz konusu hususlar dikkate alınarak Dârânî'nin Şam'daki öteki ekol ve ekolleşmelerde aynı isimle yer alan kişilerden farklı birisi olduğu netleşmiştir. Ayrıca okuma-yazma bildiği, hatta kutsal kitaplardan da okuma yaptığı ve beğendiği sözleri kaydetme

usûlü, rüyasından ve başkasının da rüyasında ondan bilgi aktarması gibi hakkındaki rivayetler, günlük hayatına dair küçük gibi görünen parçalar olsa da kurumsallaşma öncesinde sûfîlerin bilgi ve sosyal hayatlarındaki temel özelliklerini anlamada yardımcı olup tasavvufun teşekkül dönemindeki boşlukları doldurma imkânı verir.

Çalışmada, Dârânî üzerinden temelde söz konusu iki sorunsalın çözümlenmeye çalışıldığından bahsedilebilir. Neticesinde tasavvufta söylem, eylem ve âsârın aynı zamanda bir doktrin olma niteliği taşıdığıının sağlaması da yapıldı denilebilir. Kuşkusuz başka sûfîlerin de bu problematik üzerinden ele alınmasıyla birlikte yapılacak dönemsel ve bölgesel bazlı değerlendirmeler, tasavvufun tarihsel arka planının açıklığa kavuşmasında önemli katkılar sağlayacaktır. Ayrıca bu türden karşılaştırmalarla tasavvufun teşekkül süreci hakkında genel bir çerçeve sunmak hem bu çalışmanın sınır ve hacmini aşmakta hem de disiplinlerarası daha fazla ikincil çalışma yapılmasının gerekliliğini hatırlatmaktadır. Bununla birlikte çalışmada Dârânî örneğinde olduğu gibi, yalnızca bir sûfî üzerinden bütün bir tasavvuf tarihinin ortaya konulamayacağı da izahtan varestedir.

Kaynakça

- Askalâni, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer. *Lisânü'l-mizân*. thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1415/1995.
- Askalâni, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Haleb: Dâru'r-Reşîd, 2. Basım, 1408/1988.
- Askalâni, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn İbn Hacer. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, Haydarâbâd: 1327/1909'un tıpkıbasımı, 1387/1968.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Attâr, Feridüddîn. *Evlîya Tezkireleri*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2007.
- Bağdâdî, Ebü Bekr Ahmed el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Başer, Hacı Bayram. *Süfîler ve Sultanlar: Klasik Dönemde Tasavvuf-Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Başer, Hacı Bayram. "Ebü Süleymân ed-Dârâni", *İslam Düşünce Atlası: Klasik Dönem*, haz. İbrahim Halil Üçer. 2/536-537. İstanbul: İlem; Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi, 2022.
- Büstî, Ebü Hâtim Muhammed b. Hibbân. *Kitabü's-sikât*. thk. Muhammed Abdürreşîd. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*. çev. Lâmiî Çelebi. İstanbul: Marifet Yayınları, 1400/1980.
- Çift, Salih. *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Dârâni, Muhammed Hüsâmeddin el-Hatîb. *Târîhu Dâreyya'l-kübrâ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2010.
- Ess, Josef van. "al-Dârâni, Abü Sulaymân", *Encyclopaedia of Islam* (Three). ed. Kate Fleet vd. 2013-2/91-92. Leiden: E.J. Brill, 2013.
- Eraslan, Soner. *Tabakât Literatürünün Ortaya Çıkışı: Süleimî'nin Tabakâtü's-Süfiyye'si*. İstanbul Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gramlich, Richard. "Abü Suleymân ad-Dârâni". *Oriens* 33 (1992), 22-85.
- Herevî, Ebü İsmâil Abdullâh. *Tabakâtü's-süfiyye*. tsh. Muhammed Sürûr Mevlâyî. Tahran: İntişârât-ı Tus, 1362/1973.
- Hücvîri, Ebü'l-Hasen Ali b. Osmân. *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Ali Şiri. 35 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 74. Basım, 1416/1996.
- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- İbn Ebi'd-Dünya. *Hadislerde açıklık: el-Cû'*. çev. Kadir Kabakçı. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2007.
- İbn Ebi'd-Dünya. *Hadislerde Dünyanın Yerilmesi (Zühd)*. çev. Hüseyin Yıldız. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2008.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1389/1970.
- İbn Hamîs el-Kâ'bî, Ebû Abdullah Mecdüddîn Tâcülislâm. *Menâkıbü'l-ebâr fi mehâsini'l-ahyâr*. thk. Muhammed Edîb el-Câdir. 2 Cilt. el-Ayn: Merkezi Zâyed li't-Türas ve't-Tarih, 1426/2006.
- İbn Kesîr. *Büyük İslam tarihi: el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 14 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Muhtasarı Târîhi Dımaşk*. thk. Ruhiyye Nehhâs. 29 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 1408/1988.
- İbn Nâsirüddîn, Ebû Bekr Şemsüddîn. *Tavzihu'l-müştebih fi zabtı esmâ'ir-ruvât ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*. thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993.
- İbnü'l-Adîm, Ebû'l-Kâsım Kemâlüddîn. *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec. *Sıfatü's-safve: Resulullah (sav)'ın Ashabının ve Belde Belde Allah Dostlarının Hayatı ve Faziletleri*. çev. Abdülvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir, Ahmed Ata vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esir, Esirüddîn Muhammed. *el-Muhtâr fi menâkibi'l-ahyâr*. thk. Me'mûn es-Sâgirci - Adnân Abd Rabbih vd. 6 Cilt. el-Ayn: Merkezi Zâyed li't-Türas ve't-Tarih, 1423/2003.
- İbnü'l-Gazzî, Ebû'l-Meâlî Şemseddîn. *Divânü'l-İslâm*. thk. Hasan Seyyid Kesrevî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkadir Arnâût - Mahmûd Arnâût. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İmâdî, Abdurrahmân b. Muhammed. *er-Ravzâtü'r-reyya fi men dufine bi-Dâreyya*. thk. Abduh Ali el-Küşek. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türas, 1408/1988.
- İsbehânî, Ebû Nuaym. *Allah Dostlarının Dünyası: Hilvetü'l-Evliyâ*. çev. Komisyon. 12 Cilt. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 1436/2015.

- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Kâ'bî, Ebû Abdullah İbn Hamîs. *Menâkübü'l-ebâr fi mehâsini'l-ahyâr*. 2 Cilt. el-Ayn: Merkezu Zâyed li't-Tûras ve't-Tarih, 1426.
- Kara, Mustafa. "Dârânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/485. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. çev. Nagihan Doğan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Ta'arruf*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Ketenci, Feyza. *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Konur, Himmet. "Sülemî'nin Mihanu's-süfiyyesi: İnceleme ve Tercüme". *Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, 8 (2020), 47-62.
- Kuşeyrî, Abdulkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Enes Muhammed Adnan eş-Şerfâvî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1441/2020.
- Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn. *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*. thk. İhsân Abbâs. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1392/1973.
- Massignon, Louis. *Essays on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*. çev. Benjamin Clark. Notre Dame: University of Notre Dame, 1997.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azağı*. çev. Muharrem Tan. 4 cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Merx, Adalbert. *Idee und Grundlinien einer allgemeinen Geschichte der Mystik*. Heidelberg: Universitäts-Buchdruckerei von J. Hörning, 1893.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1412/1992.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, 7. Basım, 1977.
- Nicholson, Reynold A. "Historical Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 203-348.
- Ömerî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *Mesâlikü'l-ebâr fi memâlikü'l-emsâr*. thk. Bessâm Muhammed Bârûd. 9 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmaü's-Sekâfî, 1421/2001.
- Râzî, İbn Ebû Hâtim er-. *el-Cerh ve't-ta'dil*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ümem, 1372/1953.
- Safedî, Ebû's-Safâ Salâhuddîn. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 30 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 2. Basım, 1408/1988.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *İlk Zâhid ve Sûfiler: Tabakâtu's-süfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2018.

- Sülemî, Ebû Abdurrahman. *Kendini İbadete Adayan Sûfi Kadınlar*. çev. Ali Akay. İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012.
- Şeybî, Kamil Mustafa. *es-Sıla beyne't-tasavvuf ve't-teşeyyu'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 3. Basım, 1402/1982.
- Uyar, Mehmet. *Sülemî'nin Tabakât'ında Sûfi Çevreler*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.
- Yılmaz, Hasan Kamil. "Cüiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/83. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zaleski, John. *Christianity, Islam, and the Religious Culture of Late Antiquity: A Study of Asceticism in Iraq and Northern Mesopotamia*. Cambridge: Harvard University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *el-İ'lâm bi-vefeyâtî'l-a'lâm*. thk. Riyâd Abdülhamid Murad - Abdülcebbar Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1411/1991.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnaut. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 6. Basım, 1412/1992.

